

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 3, No.59, Autumn 2023

Received: 26/03/2023

Accepted: 03/08/2023

A Critical Analysis of Persian Articles Reflecting the Status of the Pre-Islamic Era Arab Women

Hedieh Taghavi*

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
h.taghavi@alzahra.ac.ir

Abstract

The discussion of women and their related issues in the pre-Islamic Arab society is one of the topics that Iranian researchers have paid attention to in recent years, and dozens of articles have been published in scientific journals related to this issue. The way that the pre-Islamic Arab women's status has been reflected in articles is of paramount importance. Researchers' different perspectives on the status of women in this era and the level of these women's contribution to the scientific community are both revealed by the critical analysis of the related articles. To this end, the author of this study has used content analysis to analyze the aforementioned issue in more than thirty articles. Based on the findings of the study, the topic with the highest frequency is trampling upon the human rights of women in the pre-Islamic era. Reviving the human rights of women in the Islamic period has the highest frequency when comparing research cases that analyzed the status of women before and after Islam. This result indicates pre-judgment, cliché attitudes, and even a black-and-white view towards the status of women before and after Islam since there has been little attention paid to the

*Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

 [10.22108/JHR.2023.137128.2510](https://doi.org/10.22108/JHR.2023.137128.2510)

environmental factors and different cultures in the social structures of the tribe-centered Arab society. This topic has often been generalized to other domains in the society.

Keywords: Persian Articles, Women Status, Content Analysis, Pre-Islamic Arab.

Introduction

Researching historical topics after discovering problems, based on data and logical analysis by using an appropriate method could lead to new achievements. In this case, not only the historical problems will become clearer step by step but also using background information and criticizing will provide context for further research at higher scientific levels.

It is clear that such a trend is important, especially in researching women's status in the pre-Islamic era. It could express the researchers' attitude towards this issue. Therefore, after searching various sites for this issue, 32 related articles from 77 to 1400 AH have been found. Then, the articles were analyzed and criticized.

Materials and Methods

In this study, content analysis has been used to critically analyze the Persian articles. Content analysis is used to investigate the data in a text and make it valid and reliable. It is used to search for, interpret, and analyze the related data in the text.

Research Findings

Researching women's status in the pre-Islamic era has some difficulties such as a lack of sufficient historical data to clarify the life status of women in all different aspects, the dominance of religious attitudes over historic ones, and a lack of needed documents in the pre-Islamic era. Therefore, in this study, the researcher faced some problems having access to clear data based on real events. This is one of the factors that affect research in this area. Researchers who have used historical data under the influence of religious attitudes have mainly portrayed the tragic aspect of pre-Islamic women's lives. However, using literary data extracted from Arabic texts glorified ethical principles and women's active social roles, etc. In the meantime, there have been some other researchers who have tried to analyze this issue by studying the social reasons, backgrounds, and situations that affected women at that time. Although such research projects enjoy a rigorous scientific procedure, unfortunately, their number is quite low.

Discussion of Results and Conclusions

It is difficult to analyze the events of the pre-Islamic era and issues related to women in this era since many of the historical cases of such events have been written in the Islamic era or even under the influence of religious historians. This has made it very difficult to present a logical image of that era that matches the reality of those societies. Therefore, many such analyses only focus on girl killing (burring girls), and the anger and sadness that occurred when girls were born. Although such cases exist in Arab societies and are even mentioned in *the Holy Quran*, they can't be generalized to all levels of the society. Since many researchers have documented and mentioned these cases in their research projects, the status of pre-Islamic women is portrayed only with a focus on violence against women, instrumental and sexual views towards women, trampling upon women's human rights, lack of freedom and choice in marriage and divorce, and numeracy of marriage and divorce cases in those societies.

پژوهش‌های تاریخی

سال پانزدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۲، ص ۸۲-۵۹

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۱/۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۱۲

مقاله پژوهشی

تحلیل انتقادی مقالات فارسی در بازتاب وضعیت زن عرب پیشاسلامی

هدیه تقوی*، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

h.taghavi@alzahra.ac.ir

چکیده

بحث زنان و مسائل مربوط به آنان در جامعه عرب پیش از اسلام، از موضوعاتی است که محققان و پژوهشگران ایرانی در سال‌های اخیر به آن توجه کرده‌اند و در ارتباط با این موضوع، ده‌ها مقاله در نشریات علمی به چاپ رسیده است. آنچه اهمیت دارد چگونگی بازتاب وضعیت زن عرب پیشاسلامی در این دست از پژوهش‌هاست. تحلیل انتقادی این مقالات، هم زوایای نگرش محققان را به وضعیت زنان در این دوره — با وجود تقسیم‌بندی جامعه عرب به قبل و بعد از اسلام که نشانگر نوعی گذار، به‌خصوص در ارتباط با وضعیت زنان است — نشان می‌دهد و هم مشخص می‌کند آنها تا چه حد، دستاورد جدیدی را به جامعه علمی عرضه کرده‌اند. به این منظور، مقاله پیش رو با استفاده از روش تحلیل محتوا در استخراج مفاهیم و مقوله‌ها، موضوع بحث‌شده را در بیش از سی مقاله بررسی کرده است. یافته پژوهش نشان می‌دهد مقوله پایمال‌شدن حقوق انسانی زنان در جاهلیت، بیشترین بسامد را داشته است. در پژوهش‌های مقایسه‌ای بین وضعیت زن در قبل و بعد از اسلام هم، مقوله احیای حقوق انسانی زن در اسلام، بیشترین بسامد را دارد. این نتیجه نمایانگر غلبه پیش‌دآوری‌ها، رویکردهای کلیشه‌ای و حتی نگاه سیاه و سفیدی به وضعیت زن در جامعه عرب قبل و بعد از اسلام است؛ زیرا کمتر به نسبت میان شرایط زیست‌محیطی و تفاوت‌های فرهنگی در ساختار اجتماعی قبیله‌محور جامعه عرب توجه شده و این مقوله در بیشتر پژوهش‌ها، به کل جامعه تعمیم داده شده است.

واژه‌های کلیدی: مقالات فارسی، وضعیت زن، تحلیل محتوا، عرب پیشاسلامی.

* نویسنده مسئول

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

[10.22108/JHR.2023.137128.2510](https://doi.org/10.22108/JHR.2023.137128.2510)

مقدمه

پژوهش و تحقیق علمی، به‌خصوص در حوزه تاریخ، پس از شناخت و کشف مسائل تاریخی، با استناد به داده‌ها و تحلیل‌های منطقی و با به‌کارگیری روش‌های مناسب، به ارائه دستاورد و یافته جدید در موضوع بحث‌شده می‌انجامد. در این صورت، نه تنها مباحث تاریخی گام به گام روشن‌تر می‌شوند، با پیشینه‌یابی و نقد درست آن، زمینه مناسب برای تحقیق و پژوهش‌های بعدی در سطوح علمی بالاتر نیز فراهم می‌شود. روشن است که چنین روندی در پژوهش‌های تاریخی فارسی، به‌خصوص در موضوع مرتبط با بحث زنان قبل از اسلام، حائز اهمیت است و زوایای دیدگاه پژوهشگران را به این موضوع بیان می‌کند. در تحقیق پیش رو، از میان پژوهش‌های فارسی (کتاب، پایان‌نامه و مقاله)، مقالات بیشتر بررسی شدند؛ زیرا هم روند داوری و چاپ آنها نسبت به دیگر پژوهش‌ها دقیق‌تر است و هم به سبب نیاز مخاطبان جامعه علمی و کم‌حجم بودن آنها، بیشتر در معرض خوانش قرار می‌گیرند.

مقاله پیش رو تلاش دارد تا با استخراج مقالات اخیر فارسی در نشریات علوم انسانی (بیشتر مجلات تاریخ و قرآن و حدیث)، بدون هرگونه پیش‌داوری و گزینش، متن مقالات را در بازه زمانی حدود سه دهه، در ارتباط با موضوع بحث‌شده، بررسی کند. انتخاب این بازه زمانی، به این سبب است که در این فاصله نسبت به قبل از آن، کوشش زیادی برای آموزش روش تحقیق در دانشگاه‌ها و مراکز علمی و همچنین آشنایی پژوهشگران با روش‌های کمی و کیفی برای ارائه دستاورد جدید در تحقیقات علمی انجام شده است. از طرفی، تلاش‌هایی در جهت فاصله‌گرفتن از روش سنتی توصیف روایت‌ها، که کمتر به نقد پیشینه‌ها توجه می‌شد، انجام شده و بحث پیشینه‌یابی و نقد آن،

به شکل جدی‌تری در دستور کار قرار گرفته است. طبیعتاً انتظار می‌رود که در این دوره، با توجه به دسترسی محققان به مقالات انتشاریافته در سایت‌های علمی، با پیشینه‌یابی دقیق از مباحث تکراری خودداری و مطالب جدیدتری را به جامعه علمی عرضه کنند. در سال‌های اخیر، دیجیتالی‌شدن نشریات نیز، زمینه و بستر مناسبی را برای دسترسی آسان پژوهشگران به پژوهش‌های پیشین فراهم آورده است که در صورت رعایت اصول و قواعد علمی، یافته جدیدتری نسبت به پژوهش‌های قبلی عرضه می‌شود؛ بنابراین با جست‌وجوی مقالات در سایت‌های مختلف، تعداد ۳۲ مقاله از سال ۷۷ تا ۱۴۰۰ هجری شمسی در موضوع مرتبط با وضعیت زن عرب پیشااسلامی شناسایی و خوانش و تحلیل شده است. نظر به اینکه ارائه متن این حجم از مقالات امکان‌پذیر نیست، با استفاده از روش تحلیل محتوا، مفاهیم و مقوله‌های استفاده‌شده استخراج و بسامدسنجی آنها، انجام شده است.

روش تحلیل محتوا برای استنباط، تکرارپذیری و اعتبار داده‌ها در متن، به‌عنوان یک ابزار علمی به کار می‌رود (کرپیندورف، ۱۳۹۱: ۲۵). در واقع این روش به‌مثابه تکنیکی پژوهشی است که پردازش، کندوکاو و تفسیر و تحلیل داده‌ها را در متن انجام می‌دهد (همان: ۲۶-۲۵؛ باردن، ۱۳۷۵: ۳؛ هولستی، ۱۳۷۳: ۸۶). در تحلیل محتوا، مفهوم و مقوله‌ای حائز اهمیت‌اند که تعریف آنها دامنه بحث را بهتر نمایان می‌کند. درباره مفهوم و مقوله، تعاریف متعددی ارائه شده است، اما تعریف استرواس و کوربین که مفهوم، مقوله و ارتباط آنها را باهم و با پدیده‌ها بررسی کرده‌اند، جامع‌تر به نظر می‌رسد. آنها مفهوم را پدیده برچسب‌خورده‌ای می‌دانند که یک رویداد، شیء و یا عمل و تعامل را

وضعیت زن عرب پیشاسلامی در مقالات فارسی

با توجه به عنوان و محتوای مقالات فارسی، می‌توان آنها را در سه دسته موضوعی طبقه‌بندی کرد. یک دسته مقالاتی‌اند که بیشتر وضعیت زن عرب پیشاسلامی را در خانواده و اجتماع بررسی کرده‌اند. در این دسته، پژوهشگر بیشتر به بحث ازدواج‌ها، طلاق‌ها و تضعیف حقوق انسانی و اجتماعی زن توجه کرده است. دسته دوم پژوهش‌هایی‌اند که با رویکرد مقایسه‌ای، وضعیت زن را در قبل و بعد از اسلام بررسی و تلاش کرده‌اند تا نوع مواجهه اسلام را با جایگاه و وضعیت زن، برجسته‌تر نشان دهند و بر تفاوت‌های موجود میان وضعیت زن بعد از اسلام، با قبل از اسلام تأکید کنند. دسته سوم هم شامل مقالاتی می‌شود که پژوهشگر تلاش داشته است تا فارغ از تعصب دینی و پیش‌داوری‌ها، با استناد به داده‌های تاریخی و ادبی و بعضاً استفاده از روش‌های علمی، زوایای پنهانی را از وضعیت زن عرب پیشاسلامی بیان کند که نشانگر فعالیت او در عرصه‌های مختلف و حتی برخورداری از جایگاه اجتماعی مناسب بوده است. به این ترتیب مقالات فارسی بررسی شده، هم به لحاظ محتوا و هم موضوع، تنوع دارند که با شناسایی مفاهیم و مقوله‌های موجود در متن آنها، بسامد و فراوانی هرکدام از دسته‌ها در جدول زیر مشخص خواهد شد.

بیان می‌کند. پژوهشگر ضمن مهم‌دانستن مفهوم در داده‌ها و متن، رویدادها و اتفاق‌های مشابه را نیز در زیر یک عنوان یا همان مفهوم قرار می‌دهد و به شکل منطقی رده‌بندی می‌کند. در این صورت پدیده‌هایی که ویژگی مشترک دارند، در قالب یک مفهوم گنجانده می‌شوند (استرواس و کوربین، ۱۳۹۸: ۱۲۵). براساس این تعریف در مفهوم‌سازی، داده‌ها به وقایع، رویدادها و کنش‌های جدا از هم خرد و برای هر یک، نامی گذارده می‌شود که هم نمایانگر ویژگی‌های مشترک آن پدیده است و هم زمینه و بستر وقوع رویداد را تداعی می‌کند (همان، ۱۲۸). پس از استخراج مفاهیم در متن، مفهوم‌هایی که وجوه مشترک دارند، در زیرمجموعه یک مقوله قرار می‌گیرند و در اینجاست که مقوله در روش تحلیل محتوا، اهمیت می‌یابد. در واقع مقوله‌ها اعم‌تر و انتزاعی‌تر از مفاهیم‌اند و یک مقوله، چندین مفهوم با ویژگی‌های مشترک را پوشش می‌دهد (همان، ۱۳۶). در حقیقت مقوله‌ها، سرفصل‌ها یا عناوینی‌اند که در تحلیل محتوا اساس کار قرار می‌گیرند و برحسب واحدهای مختلف، طبقه‌بندی می‌شوند (کرپیندورف، ۱۳۹۱: ۷۶). بنابراین در مقاله پیش رو، با استفاده از روش تحلیل محتوا به دور از هرگونه پیش‌داوری، مفاهیم و مقوله‌ها از متن مقالات استخراج و به طبقه‌بندی و کندوکاو آنها در ارتباط با موضوع بحث‌شده پرداخته می‌شود.

جدول ۱: شناسایی مفاهیم و مقوله‌های مقالات فارسی در بازتاب وضعیت زن عرب پیشااسلامی

Table 1. Identifying the concepts and categories of Persian articles reflecting the Arab women's situation in pre-Islamic

ردیف	عنوان اثر	سال چاپ	مفاهیم	مقوله محوری
۱	«نمایی از مظلومیت زن در جاهلیت قدیم و مدرن»	۱۳۷۷	دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، تضعیف حقوق زنان در ازدواج، ننگ داشتن دختر	پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
۲	«نگاهی گذرا به تصویر زن در غزل جاهلی»	۱۳۷۷	بالابودن اعتبار اجتماعی زن آزاده، ننگ‌دانستن اسارت زنان، آراستگی ظاهری زنان، نگاه ابزاری و جنسی به زن (توصیف ویژگی‌های جسمانی زنان در اشعار)، کم‌توجهی به ویژگی‌های معنوی زنان	تغزل‌سرایی درباره زنان تفاوت حقوق و اعتبار اجتماعی زنان آزاده و کنیز در جاهلیت
۳	«زن در جاهلیت عرب»	۱۳۷۸	برتری پسر بر دختر بنا بر شرایط زیست‌محیطی، ننگ داشتن دختر، دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، بالابودن اعتبار اجتماعی زنان آزاده، نگاه ابزاری و جنسی به زن (توصیف ویژگی‌های جسمانی زنان در اشعار)، عفت و پاک‌دامنی زنان، مشارکت نظامی زنان، فعالیت ادبی زنان در جاهلیت	ارزشمندی رعایت اصول اخلاقی به وسیله زنان در عصر جاهلیت تفاوت حقوق و اعتبار اجتماعی زنان آزاده و کنیز در جاهلیت حضور فعال زن در جامعه عصر جاهلی پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
۴	«بررسی تطبیقی زن در نگاه جاهلیت، ادیان اسلام و فمینیسم»	۱۳۸۰	جایگاه پست زنان در جاهلیت، ننگ داشتن دختر، دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، تضعیف حقوق زنان در ازدواج‌ها و طلاق‌ها، نداشتن حق مالکیت اقتصادی برای زنان	پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
۵	«بازگشت سنن جاهلی در دوران پس از پیامبر و نقش آن در تحول منزلت زن»	۱۳۸۳	جایگاه پست زنان در جاهلیت، دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، ننگ داشتن دختر، تضعیف حقوق زنان در ازدواج‌ها و طلاق‌ها، منشأ مکر و حيله دانستن زنان، پرهیز از مشورت با زنان	پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
۶	«گونه‌های ازدواج در عصر جاهلی»	۱۳۸۴	تضعیف حقوق زنان در ازدواج، اختیارداشتن زنان بیوه در امر ازدواج، به ارث بردن زنان بعد از مرگ همسران	پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت

ردیف	عنوان اثر	سال چاپ	مفاهیم	مقوله محوری
۸	«تحول تطور جایگاه زن در جزیره العرب»	۱۳۸۷	بالابودن اعتبار زنان عرب در دوره مادرسالاری، اعتبار و تکریم زنان بادیه، بالابودن اعتبار اجتماعی زن آزاده، جایگاه پست زنان در جاهلیت، تضعیف حقوق زنان در ازدواج و طلاق‌ها، ننگ داشتن دختر، دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، اعتباریافتن جایگاه انسانی زن بعد از ظهور اسلام	سیر تطوری تغییر نظام مادرسالاری به پدرسالاری
				پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
				احیای حقوق انسانی زن در اسلام
۹	«جاهلیت یک سرشت نه‌دوره‌ای گذرا»	۱۳۸۹	نگاه ابزاری و جنسی به زن	پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
۱۰	«گونه‌های طلاق در جاهلیت و تحول نظام طلاق جاهلی با ظهور اسلام»	۱۳۸۹	جایگاه پست زنان در جاهلیت، تضعیف حقوق زنان در ازدواج و طلاق‌ها، دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، اصلاح شرایط ازدواج و طلاق زنان در اسلام	پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
				احیای حقوق انسانی زن در اسلام
۱۱	«شیوه‌های مبارزه پیامبر(ص) با فرهنگ زن‌ستیزی در عصر جاهلی»	۱۳۸۹	جایگاه پست زنان در جاهلیت، نگاه ابزاری و جنسی به زنان، دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، اعتباریافتن جایگاه انسانی زن بعد از ظهور اسلام، اصلاح شرایط ازدواج و طلاق زنان در اسلام	پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
				احیای حقوق انسانی زن در اسلام
۱۲	«مشارکت سیاسی و اجتماعی زنان در دوران جاهلیت»	۱۳۸۹	فعالیت اجتماعی زنان، جایگاه پست زن در جاهلیت، دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، تضعیف حقوق زنان در ازدواج‌ها و طلاق‌ها، مشارکت سیاسی زنان، حکمیت و قضاوت زنان، امان‌دهی برخی زنان به افراد، مشارکت نظامی زنان، فعالیت فرهنگی زنان، فعالیت اقتصادی زنان	پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
				حضور فعال زن در جامعه عصر جاهلی
۱۳	«نگاهی دوباره به ویژگی‌های زن در عصر جاهلیت»	۱۳۸۹	فتنه‌گری زنان، شوم‌دانستن زنان، ناقص‌العقل‌دانستن زنان، سواد داشتن زنان در جاهلیت، فعالیت ادبی زنان، حجاب زنان در جاهلیت، نبود حق مالکیت اقتصادی برای زنان	فعالیت علمی و ادبی زنان در جاهلیت
				ردایل شخصیتی (جنس زن) زنان در جاهلیت
				پوشش زنان در جاهلیت
				پایمال شدن حقوق اقتصادی زنان در جاهلیت
۱۴	«بررسی تاریخی زن در جاهلیت و قرآن با توجه به آیه ضرب»	۱۳۸۹	جایگاه پست زنان در جاهلیت، منشأ مکر و حيله دانستن زنان، شوم‌بودن زن، پرهیز از مشورت با زنان، دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، ننگ داشتن دختر، تضعیف حقوق زنان در ازدواج‌ها و طلاق‌ها، خشونت علیه زنان، اعتباریافتن جایگاه انسانی زن بعد از ظهور اسلام	پایمال شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
				احیای حقوق انسانی زن در اسلام

ردیف	عنوان اثر	سال چاپ	مفاهیم	مقوله محوری
۱۵	«تحلیلی نو بر ازدواج و طلاق در جاهلیت»	۱۳۹۰	اختیار زنان آزاده در ازدواج و طلاق، عشق و محبت بین زن و شوهر، خشونت علیه زنان، گرفتن حق طلاق ضمن شروط ازدواج	تفاوت حقوق و اعتبار اجتماعی زنان آزاده و کنیز در جاهلیت
				ارتباط عاطفی بین زن و شوهر در جاهلیت
۱۶	«تحلیل قرآنی و تاریخی بر دخترکشی در دوره جاهلیت»	۱۳۹۱	ننگ داشتن دختر، دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)، شوم‌دانستن زنان، مشورت با زنان، توصیه به خوش‌رفتاری با دختران، پناه‌دادن برخی زنان به افراد، گرفتن گنیه پدران از دختران، مقابله برخی مردان با دخترکشی	پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
				دفاع موردی از حقوق انسانی زن در جاهلیت
۱۷	«بررسی تطبیقی جایگاه مادر در فرهنگ جاهلی و اسلامی»	۱۳۹۱	بالا بودن اعتبار اجتماعی زن آزاده، تفاخر به مادران عقیف، تفاخر به مادران پسرزاد، انتساب برخی قبایل به مادران، تحقیر مادران کنیز، حق نام‌گذاری فرزند برای برخی مادران، تکریم مادران آزاده و کنیز در اسلام، جایگاه والای مادر در اسلام	تفاوت حقوق و اعتبار اجتماعی زنان آزاده و کنیز در جاهلیت
				حقوق و اعتبار یکسان مادران (آزاده و کنیز) در اسلام
۱۸	«بررسی تاریخی وضعیت اجتماعی زنان در جزیره‌العرب تا سال ۶۰۰ میلادی»	۱۳۹۲	جایگاه پست زنان در جاهلیت، تضعیف حقوق زنان در ازدواج‌ها و طلاق‌ها، دخترکشی (زننده به گور کردن دختران)، ننگ‌دانستن اسارت زنان	پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
۱۹	«نگاهی به آداب و رسوم دوره جاهلیت از نظر قرآن و تاریخ»	۱۳۹۲	دخترکشی (زننده به گور کردن دختران)، جایگاه پست زنان در جاهلیت، ننگ‌دانستن اسارت زن، محرومیت زنان از ارث، نگاه ابزاری و جنسی به زنان	پایمال‌دانستن حقوق انسانی زن در جاهلیت
۲۰	«مقایسه وضعیت زن در جاهلیت و بعد از اسلام»	۱۳۹۴	جایگاه پست زنان در جاهلیت، نگاه ابزاری و جنسی به زن، دخترکشی (زننده به گور کردن دختران)، اعتباریافتن جایگاه انسانی زن بعد از ظهور اسلام، تضعیف حقوق زن در ازدواج‌ها و طلاق‌ها	پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
				احیای حقوق انسانی زن در اسلام

ردیف	عنوان اثر	سال چاپ	مفاهیم	مقوله محوری
۲۱	«تصویر زن «مخدره» (پرده‌نشین) در ادبیات جاهلی»	۱۳۹۴	مستورکردن دختران در خانه، عفت و پاک‌دامنی زنان، معاشرت زن برزه (بیرون‌رونده) با مردم	ارزشمندی رعایت اصول اخلاقی توسط زنان در جاهلیت
۲۲	«سیری در باب نفقه زنان از عصر جاهلیت تا اسلام»	۱۳۹۵	نگاه ابزاری و جنسی به زن، دخترکشی (زننده به گور کردن دختران)، تأکید اسلام بر اعطای نفقه مرد به زن، معرفی مصادیق نفقه در اسلام، تمکین زوجه از همسر	پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت احیای حقوق انسانی زن در اسلام
۲۳	«بررسی نظریه حجاب حداقلی درباره وضعیت پوشش در عصر جاهلیت و صدر اسلام»	۱۳۹۶	انحراف در آیین حج ابراهیمی، طواف عربان توسط زنان فقرا، حجاب زن در جاهلیت	پوشش زنان در جاهلیت
۲۴	«تحلیل جامعه‌شناختی مسئله زننده به گور کردن دختران در جزیره‌العرب عصر جاهلی»	۱۳۹۶	تفکیک دخترکشی از اولادکشی در میان اعراب، منع قرآن و پیامبر(ص) از اولادکشی	پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت احیای حقوق انسانی زن در اسلام
۲۵	«جایگاه زن در پیش و پس از اسلام»	۱۳۹۷	دخترکشی (زننده به گور کردن دختران)، تضعیف حقوق زنان در ازدواج، نبود حق مالکیت اقتصادی برای زنان، به ارث بردن زنان بعد از مرگ همسران، دادن حق مالکیت اقتصادی به زن در اسلام، ارث زنان در اسلام	پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت پایمال‌شدن حقوق اقتصادی زن در جاهلیت احیای حقوق انسانی زن در اسلام
۲۶	«جایگاه حقوقی زن در جاهلیت»	۱۳۹۷	فتنه‌گری زنان، شوم‌دانستن زنان، بی‌تأثیربودن نقش مادر در سرنوشت فرزندان، فروش دختر قبل از تولد، حجاب و پوشش زن در جاهلیت، دخترکشی (زننده به گور کردن دختران)، تضعیف حقوق زنان در ازدواج و طلاق، فعالیت اقتصادی زنان در جاهلیت، محرومیت زنان از ارث	رذایل شخصیتی (جنس زن) زنان در جاهلیت پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت حضور فعال زن در جامعه عصر جاهلی
۲۷	«بررسی پدیده وئاد در جامعه عرب قبل از اسلام»	۱۳۹۸	دخترکشی (زننده به گور کردن دختران)، به ارث بردن زنان بعد از مرگ همسران، تضعیف حقوق زنان در ازدواج	پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت

ردیف	عنوان اثر	سال چاپ	مفاهیم	مقوله محوری
۲۸	«اختلاط مردان و زنان در عصر جاهلیت و صدر اسلام»	۱۳۹۸	معاشرت اجتماعی زنان و مردان در عصر جاهلیت، فعالیت اقتصادی زنان در جاهلیت، عفت و پاکدامنی زنان، حجاب در جاهلیت، اهمیت تعلیم زنان در اسلام، مشارکت سیاسی زنان در اسلام، معاشرت زنان و مردان در اسلام	روابط اجتماعی مرد و زن در جاهلیت
				برقراری ضوابط معاشرت زنان و مردان در اسلام
				پوشش زنان در جاهلیت
۲۹	«حیا و عفاف در عصر جاهلی»	۱۳۹۸	عفت و پاکدامنی زنان، حفظ حرمت زنان توسط برخی مردان، حجاب زن در جاهلیت	ارزشمندی رعایت اصول اخلاقی توسط زنان در جاهلیت
				پوشش زنان در جاهلیت
۳۰	«تصویر عفت و پاکدامنی زن در آیین شعر جاهلی»	۱۳۹۹	عفت و پاکدامنی زنان، توصیف ویژگی‌های جسمانی زنان در اشعار، حجاب زن در جاهلیت	ارزشمندی رعایت اصول اخلاقی توسط زنان در جاهلیت
				پوشش زنان در جاهلیت
۳۱	«مطالعه تطبیقی طلاق در فرهنگ جاهلیت و قرآن با تکیه بر بسترهای معرفتی»	۱۴۰۰	جایگاه پست زنان در جاهلیت، منشأ مکر و حیله دانستن زنان، شوم‌بودن زنان، ناقص‌العقل دانستن زنان، یکسان‌دانستن منشأ آفرینش زن و مرد در قرآن، تضعیف حقوق زنان در امر طلاق در جاهلیت، اصلاح شرایط ازدواج و طلاق زنان در اسلام	پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
				رذایل شخصیتی (جنس زن) زنان در جاهلیت
				قوانین و ضوابط حفظ حقوق زن در امر طلاق در اسلام
۳۲	«سیر تحول نهاد خانواده از دوران جاهلیت تا دوران امیرالمؤمنین»	۱۴۰۰	عفت و پاکدامنی زنان، ننگ داشتن دختر، جایگاه پست زنان در جاهلیت، فحشا و فاحشه‌خانه‌ها در جاهلیت، تضعیف حقوق زنان در امر ازدواج، مقابله اسلام با سنت‌های ناروای جاهلی در ارتباط با زنان، اصلاح شرایط ازدواج و طلاق زنان در اسلام، تشویق به ازدواج با زنان بیوه در اسلام، محدودکردن ازدواج‌ها در عصر خلفای ثلاث، احیای برخی سنت‌های جاهلی در امر ازدواج در دوره خلفای ثلاث	احیای سنت‌های جاهلی درباره زنان در دوره خلفای ثلاث
				رذایل اخلاقی زنان در جاهلیت
				پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
				احیای حقوق انسانی زن در اسلام

جدول ۲: فراوانی سنجی مقالات فارسی در بازتاب وضعیت زن عرب پیشاسلامی برحسب سال انتشار

Table2. Frequency of Persian articles reflecting the Arab Women's situation in pre-Islamic according to the year of publication

درصد	تعداد	سال تألیف	درصد	تعداد	فراوانی سال تألیف
۶/۲۵	۲	۹۱	۶/۲۵	۲	۷۷
۶/۲۵	۲	۹۲	۳/۱۲۵	۱	۷۸
۶/۲۵	۲	۹۴	۳/۱۲۵	۱	۸۰
۳/۱۲۵	۱	۹۵	۳/۱۲۵	۱	۸۳
۶/۲۵	۲	۹۶	۳/۱۲۵	۱	۸۴
۶/۲۵	۲	۹۷	۳/۱۲۵	۱	۸۵
۹/۳۷	۳	۹۸	۳/۱۲۵	۱	۸۷
۳/۱۲۵	۱	۹۹	۱۸/۷۵	۶	۸۹
۶/۲۵	۲	۴۰۰	۳/۱۲۵	۱	۹۰
۱۰۰		۳۲			مجموع

مطابق جدول، بیشترین مقالات چاپ شده در موضوع مدنظر، مربوط به سال ۸۹ با ۶ مقاله و سپس سال ۹۸ با ۳ مقاله است؛ اما آنچه در این مقالات مهم است، محتوای آنها و مفاهیم و مقوله‌هایی است که بیشترین و یا کمترین کاربرد را در متن مقالات داشته‌اند. شناسایی و استخراج مفاهیم و مقوله‌های موجود در متن مقالات، نه تنها نشان‌دهنده تکرار آنها در این پژوهش‌ها و در بازه‌های زمانی مختلف است، نگرش نویسندگان را هم در تأکید و تمرکز بر موارد مشابه یا موارد متفاوت نشان می‌دهد. به این ترتیب، با فراوانی سنجی آنها در جدول زیر، بازتاب وضعیت زن عرب پیشاسلامی در آنها، بهتر شناخته می‌شود.

پس از معرفی عناوین مقالات و شناسایی مفاهیم و مقوله‌های آنها مطابق جدول، بسامدسنجی مقالات براساس سال انتشار بررسی می‌شود. ترتیب زمانی چاپ مقالات نشان می‌دهد از سال ۷۷ تا ۱۴۰۰ هجری شمسی، مقالات متعددی با موضوع زن در عرب قبل از اسلام به چاپ رسیده است که نشانگر اهمیت این موضوع در میان پژوهشگران فارسی‌زبان است؛ اما تناوب چاپ مقالات در همه سال‌ها یکسان نیست. در برخی از سال‌ها بیش از دو مقاله و در برخی هم یک مقاله به چاپ رسیده است. فراوانی سنجی تعداد مقالات چاپ شده برحسب سال انتشار در جدول زیر مشخص می‌کند که بیشترین مقاله چاپ شده در کدام سال بوده است.

جدول ۳: فراوانی سنجی مفاهیم استفاده‌شده درباره وضعیت زن عرب قبل از اسلام در مقالات فارسی

Table3. Frequency of concepts in Persian articles about the Arab women's situation in pre-Islamic

درصد	تعداد	مفاهیم	درصد	تعداد	مفاهیم
۰/۷۰	۱	برتری پسر بر دختر بنابر شرایط زیست‌محیطی	۱۳/۴۷	۱۹	دخترکشی (زنده به گور کردن دختران)
۰/۷۰	۱	بالابودن اعتبار زنان عرب در دوره مادرسالاری	۱۰/۶۳	۱۵	تضعیف حقوق زنان در ازدواج‌ها و طلاق‌ها
۰/۷۰	۱	انتساب برخی قبایل به مادران	۸/۵۱	۱۲	جایگاه پست زنان
۰/۷۰	۱	تفکیک دخترکشی از اولادکشی	۶/۳۸	۹	ننگ داشتن دختر
۰/۷۰	۱	مقابله برخی مردان با دخترکشی	۴/۲۵	۶	نگاه ایزاری و جنسی به زن
۰/۷۰	۱	اعتبار و تکریم زنان بادیه	۴/۲۵	۶	حجاب و پوشش زن
۰/۷۰	۱	تفاخر به مادران عقیف	۳/۵۴	۵	عفت و پاک‌دامنی زنان
۰/۷۰	۱	تفاخر به مادران پسرزا	۳/۵۴	۵	شوم‌دانستن زنان
۰/۷۰	۱	فروش دختر قبل از تولد	۲/۸۳	۴	بالابودن اعتبار اجتماعی زنان آزاده
۰/۷۰	۱	تحقیر مادران کنیز	۲/۱۲	۳	ننگ‌دانستن اسارت زنان
۰/۷۰	۱	تفکیک اعتبار اجتماعی زنان آزاده و کنیز	۲/۱۲	۳	فعالیت اقتصادی زنان
۰/۷۰	۱	حکمت و قضاوت زنان	۲/۱۲	۳	منشأ مکر و حلیه دانستن زنان
۰/۷۰	۱	آراستگی ظاهری زنان	۲/۱۲	۳	به ارث بردن زنان بعد از مرگ همسران
۰/۷۰	۱	فحشا و فاحشه‌خانه‌ها در جاهلیت	۱/۴۱	۲	محرومیت زنان از ارث
۰/۷۰	۱	عشق و محبت بین زن و شوهر	۱/۴۱	۲	فتنه‌گری زنان
۰/۷۰	۱	اختیارداشتن زنان بیوه در ازدواج	۱/۴۱	۲	فعالیت ادبی زنان
۰/۷۰	۱	گرفتن حق طلاق ضمن شروط ازدواج	۱/۴۱	۲	نبود حق مالکیت اقتصادی برای زنان
۰/۷۰	۱	مشورت‌گرفتن از زنان	۱/۴۱	۲	خشونت علیه زنان
۰/۷۰	۱	توصیه به خوش‌رفتاری با دختران	۱/۴۱	۲	مشارکت نظامی زنان
۰/۷۰	۱	پناه‌دادن زنان به افراد	۱/۴۱	۲	ناقص‌العقل دانستن زنان
۰/۷۰	۱	فعالیت اجتماعی زنان	۱/۴۱	۲	پرهیز از مشورت با زنان
۰/۷۰	۱	گرفتن گنیه پدران از دختران	۰/۷۰	۱	مشارکت سیاسی زنان
۰/۷۰	۱	کم‌توجهی به ویژگی‌های معنوی زنان	۰/۷۰	۱	فعالیت فرهنگی زنان
۰/۷۰	۱	طواف عریان توسط زنان فقرا	۰/۷۰	۱	سوادداشتن زنان در جاهلیت
۰/۷۰	۱	معاشرت زن برزه (بیرون‌رونده) با مردم	۰/۷۰	۱	مستورکردن دختران در خانه
۰/۷۰	۱	معاشرت اجتماعی زنان و مردان در جاهلیت	۰/۷۰	۱	اختیار زنان آزاده در ازدواج و طلاق
			۰/۷۰	۱	حق نام‌گذاری فرزند برای برخی مادران
۱۰۰		۱۴۱			مجموع

امر ازدواج و طلاق با ۱۵ بار تکرار، جایگاه پست زنان ۱۲ بار و ننگ داشتن دختر ۹ بار بیشتر از دیگر مفاهیم توسط نویسندگان مقالات فارسی مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به فراوانی این مفاهیم نمی توان به طور دقیق، بازه زمانی مشخصی را تعیین کرد که در آن مقالات بیشتر بر وضعیت نامناسب یا حضور فعال زنان در جاهلیت تأکید داشته‌اند، بلکه این امر به صورت موردی و در بازه‌های زمانی مختلف، مدنظر نویسندگان بوده است؛ زیرا از میان ۳۲ مقاله، ۸ مقاله بیشتر از دیگر مقالات، جنبه دیگری از وضعیت زنان را بررسی کرده‌اند که ناظر بر مشارکت و فعالیت آنان در جامعه و همچنین بر خورداری از امتیازهایی چون امان دهی یا قضاوت بوده‌اند. این هشت مقاله به ترتیب در سال‌های ۷۷، ۸۹، ۹۰ هرکدام یک مقاله و ۲ مقاله در سال ۹۱ و همچنین در هرکدام از سال‌های ۹۴، ۹۸ و ۹۹ هم یک مقاله انتشار یافته است. این تناوب نشان می دهد بیش از آنکه بازه زمانی، تعیین کننده نوع دیدگاه مقالات به وضعیت زن در قبل از اسلام بوده باشد، نوع نگرش و دیدگاه نویسندگان بر بازتاب وضعیت زن عرب قبل از اسلام در این دست از پژوهش های فارسی، تأثیرگذار بوده است. این تفاوت ها را می توان در فراوانی سنجی مقوله های استخراج شده از مقالات، در جدول زیر نیز نشان داد.

بسامد مفاهیم و درصدها سنجی آنها نشان می دهد مفهوم دخترکشی که بیشتر ناظر بر زنده به گور کردن دختران است، با ۱۹ مورد تکرار، از بیشترین فراوانی برخوردار است. بعد از آن هم تضعیف حقوق زنان در نسبت به مفاهیمی چون برتری پسران بر دختران بنا بر شرایط زیست محیطی، فعالیت فرهنگی و اقتصادی زنان و... به نظر می رسد بیشتر پژوهشگران در تکرار و تأکید بر مفاهیمی که نشانگر وضعیت نامناسب زنان در قبل از اسلام بوده است، متأثر از آیات سوره تکویر^۱، الأَسْرَاءُ^۲، نساء^۳، نحل^۴، زخرف^۵ و مجادله^۶ بوده اند و این مسئله را کمتر به صورت تاریخی تبیین کرده اند. همچنین آن ها کمتر به بررسی زمینه ها و بسترهای موجود در جامعه توجه کرده اند که چنین اتفاقاتی را رقم زده اند؛ زیرا تکرار و بسامد مفاهیم نشان می دهد، مفاهیمی که ناظر بر نسبت میان شرایط زیست محیطی و فرهنگی حاکم بر جامعه عرب با وضعیت و جایگاه زنان در این جامعه بوده است، کمترین بسامد را (اغلب یکبار تکرار شده اند و در جدول مشخص است) داشته اند. از طرفی کاربرد محدود مفاهیمی که ناظر بر مشارکت و حضور فعال زن در جامعه بوده است، نشان می دهد به وجه دیگر از وضعیت زن در جامعه عرب پیشاسلامی، که ناظر بر فعالیت های آنان در عرصه های مختلف بوده است، کمتر توجه شده است.

۱. و إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ (۱۷)
 ۲. الَّذِينَ يَظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا لِلنَّائِي وَلَدْتُهُمْ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَ زُورًا وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ غَفُورٌ (۱)

۱. و إِذَا الْمَوْؤُودَةُ سُئِلَتْ (۱) بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ (۱)
 ۲. و لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِلَيْكُمْ يَرْجِعُ أَمْوَالُهُمْ كَثِيرًا (۳۱) و لَا تَقْرَبُوا الرِّبَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا (۲)
 ۳. و لَا تَجْحَدُوا بِمَا نَكَّحْتُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَ مَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا (۲)
 ۴. و إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ (۱۸) يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ (۱۹)

جدول ۴: فراوانی سنجی مقوله‌های استفاده‌شده در مقالات فارسی مرتبط با موضوع زن عرب پیشااسلامی

Table 4. Frequency of categories in Persian articles about the Arab women's situation in pre-Islamic

درصد	تعداد	مقوله‌ها
۴۲/۳۰	۲۲	پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت
۹/۶۱	۵	پوشش زنان در جاهلیت
۷/۶۹	۴	تفاوت حقوق و اعتبار اجتماعی زنان آزاده و کنیز در جاهلیت
۷/۶۹	۴	ارزشمندی رعایت اصول اخلاقی توسط زنان در جاهلیت
۵/۷۹	۳	حضور فعال زن در جامعه عصر جاهلی
۵/۷۹	۳	رذایل شخصیتی (جنس زن) زنان در جاهلیت
۳/۸۴	۲	پایمال‌شدن حقوق اقتصادی زنان در جاهلیت
۳/۸۴	۲	پایمال‌شدن حقوق اقتصادی زن
۱/۹۲	۱	ارتباط عاطفی بین زن و شوهر در جاهلیت
۱/۹۲	۱	دفاع موردی از حقوق انسانی زن در جاهلیت
۱/۹۲	۱	روابط اجتماعی مرد و زن در جاهلیت
۱/۹۲	۱	فعالیت علمی و ادبی زنان در جاهلیت
۱/۹۲	۱	رذایل اخلاقی زنان در جاهلیت
۱/۹۲	۱	سیر تطوری تغییر نظام مادرسالاری به پدرسالاری
۱/۹۲	۱	تغزل‌سرایی درباره زنان در جاهلیت
۱۰۰	۵۲	مجموع

نکته دیگری که لازم است به آن توجه شود، مفاهیم و مقوله‌های موجود در آن دسته از مقالاتی است که با رویکرد مقایسه‌ای، وضعیت زن را در قبل و بعد از اسلام بررسی کرده‌اند. شناسایی مفاهیم و مقوله‌های این مقالات درباره وضعیت زن عرب بعد از اسلام (درباره قبل از اسلام در جدول قبلی آورده شد)، نگرش موجود در آنها را درباره زنان در دوره اسلامی روشن می‌کند. برای جلوگیری از اطاله بحث، در جدول زیر نشان داده می‌شود:

مقوله‌های موجود نشان می‌دهد «پایمال‌شدن حقوق انسانی زن در جاهلیت» با ۲۲ مورد و بیش از ۴۲ درصد، از بیشترین فراوانی برخوردار بوده است، در حالی که مقوله‌های ناظر بر علت یابی پدیده‌هایی مانند دخترکشی، اثر شرایط زیست‌محیطی بر وضعیت زن، چارچوب اصول اخلاقی زنان، اختیارات و محدودیت‌های زنان و... که در جدول، تعداد و درصد آنها مشخص شده است و نشانگر رویکرد علمی و تحقیقی به موضوع است — کمترین بسامد را دارد.

جدول ۵: مفاهیم و مقوله‌های استفاده‌شده مقالات فارسی درباره وضعیت زن عرب بعد از ظهور اسلام

Table 5. Concepts and categories used in Persian articles about the Arab Women's situation after Islam

درصد	تعداد	مقوله‌ها	درصد	تعداد	مفاهیم
۶۹/۲۳	۹	احیای حقوق انسانی زن در اسلام	۱۶/۶۶	۴	اعتباریافتن جایگاه انسانی زن بعد از ظهور اسلام
۷/۶۹	۱	حقوق و اعتبار یکسان مادران (آزاده و کنیز) در اسلام	۱۶/۶۶	۴	اصلاح شرایط ازدواج و طلاق زنان در اسلام
۷/۶۹	۱	قوانین و ضوابط حفظ حقوق زن در امر طلاق در اسلام	۴/۱۶	۱	منع قرآن و پیامبر(ص) از اولادکشی
۷/۶۹	۱	برقراری ضوابط معاشرت زنان و مردان در اسلام	۴/۱۶	۱	تکریم مادران آزاده و کنیز در اسلام
۷/۶۹	۱	احیای سنت‌های جاهلی درباره زنان در دوره خلفای ثلاث	۴/۱۶	۱	جایگاه والای مادر در اسلام
۱۰۰	۱۳	مجموع	۴/۱۶	۱	تأکید اسلام بر اعطای نفقه مرد به زن،
			۴/۱۶	۱	معرفی مصادیق نفقه در اسلام
			۴/۱۶	۱	تمکین زوجه از همسر
			۴/۱۶	۱	دادن حق مالکیت اقتصادی به زن در اسلام
			۴/۱۶	۱	ارث زنان در اسلام
			۴/۱۶	۱	اهمیت تعلیم زنان در اسلام
			۴/۱۶	۱	مشارکت سیاسی زنان در اسلام
			۴/۱۶	۱	معاشرت زنان و مردان در اسلام
			۴/۱۶	۱	یکسان‌دانستن منشأ آفرینش زن و مرد در قرآن
			۴/۱۶	۱	مقابله اسلام با سنت‌های ناروای جاهلی در ارتباط با زنان
			۴/۱۶	۱	تعدیل ازدواج‌ها و طلاق‌ها در اسلام
			۴/۱۶	۱	تشویق به ازدواج با زنان بیوه در اسلام
			۴/۱۶	۱	محدودکردن ازدواج‌ها در عصر خلفای ثلاث
			۴/۱۶	۱	احیای برخی سنت‌های جاهلی در امر ازدواج در دوره خلفای ثلاث
			۱۰۰	۲۴	مجموع

در این مقالات، تلاش شده است تا ضعف‌هایی در دوره اسلام جبران شود که برای زن عرب در دوره قبل از اسلام متصور شده بود؛ به همین سبب در

در مجموع ۲۴ مفهوم از مقالات، بیشترین تعداد یعنی ۸ مورد، درباره «اعتباریافتن زن بعد از اسلام» و «اصلاح شرایط ازدواج و طلاق» است. به نظر می‌رسد

مقوله‌ها هم، مقوله «احیای حقوق انسانی زن در اسلام» با ۹ مورد تکرار، از بیشترین بسامد برخوردار است. این مقوله، در مقابل مقوله «پایمال‌شدن حقوق انسانی زن» در جاهلیت آمده است. به نظر می‌رسد در این دسته از مقالات، رویکرد سیاه و سفیدی به دوره قبل و بعد از اسلام حاکم بوده است؛ زیرا بیشتر وضعیت نامناسب زن در جاهلیت، مانند دخترکشی، ننگ داشتن دختر، تضعیف حق زنان در ازدواج‌ها و طلاق‌ها و... را برجسته تر نشان داده‌اند؛ به عبارتی شرایط اسفناک و تاریکی را برای زنان — حداقل در منطقه حجاز که محل ظهور اسلام بوده است — متصور شده‌اند. در مقابل، دوره اسلامی را احیاگر حقوق انسانی زن و اصلاح‌گر بخش مهمی از شرایط نامناسب زنان در دوره قبل دانسته‌اند. این وضعیت در مقوله‌هایی نمایان است که بیانگر «اصلاح نگرش به زن در اسلام»، «اصلاح ازدواج‌ها و طلاق‌ها با حفظ حقوق زن»، «مقابله با دخترکشی و اولادکشی در قرآن»، «احترام یکسان به مادران کنیز و آزاده»، «تکریم مادران»، «بالارفتن منزلت زنان»، «اهمیت تعلیم برای زنان و ایجاد ضوابط در روابط زن و مرد در اسلام» بوده است. مقایسه این مقوله‌ها با مقوله‌های مربوط به وضعیت زن عرب پیش از اسلام، تصویری از دو جامعه متضاد را نشان می‌دهد که در یکی زن وضعیت نامطلوب و اسفناکی دارد و در دیگری، از وضعیت مطلوب و شرایط مناسبی برخوردار شده است. احتمالاً این بخش از پژوهش‌های فارسی، با پیش‌داوری و حتی پیش‌فرض‌های ذهنی انجام شده است؛ به همین سبب نه تنها یافته جدیدی به جامعه علمی عرضه نکرده‌اند، مفاهیم و مقوله‌های مشترک را در همان چارچوب ذهنی، که نشانگر نوعی نگاه سیاه و سفیدی به وضعیت زن عرب قبل و بعد از اسلام است، بررسی کرده‌اند. همین نوع نگاه باعث شده است وجه تاریخی

زن عرب پیشااسلامی، که باید در شرایط و بستر جامعه محل زیست به آن توجه شود، نادیده گرفته شود.

کم‌توجهی مقالات فارسی به متغیرهای اثرگذار در بازتاب وضعیت زن عرب پیشااسلامی

پژوهش درباره وضعیت زنان عرب قبل از اسلام، با دشواری‌هایی همراه است، از جمله نبود داده‌های تاریخی کافی — که گویای واقعیت شرایط زیست زنان در همه جنبه‌هاست — غلبه نگرش‌های دینی حتی بر متون تاریخی و نبود مستندات لازم که در دوره پیش از اسلام ثبت شده باشند؛ به همین سبب پژوهشگر برای تحقیق در این موضوع، با مشکلاتی از جمله دریافت داده‌های صحیح و منطبق با امر واقع، مواجه است. یکی از عوامل اثرگذار بر نوع نتایج مقالات فارسی، در موضوع مدنظر نیز، همین مسئله است. پژوهشگرانی که به داده‌های تاریخی متأثر از نگرش‌های دینی استناد کرده‌اند، بیشتر وجه اسفناک زن عرب پیشااسلامی را به تصویر کشیده‌اند، در حالی که دسته دیگر از پژوهشگران که به داده‌های ادبی برگرفته از متون ادبی عرب استناد کرده‌اند، وجه دیگری از وضعیت زنان را نشان داده‌اند که نشانگر ارزشمندی اصول اخلاقی، حضور فعال آنان در جامعه و... است. در این میان، برخی پژوهشگران هم تلاش داشته‌اند تا با بررسی علت‌ها، زمینه‌ها و بسترهای اجتماعی اثرگذار بر وضعیت زنان، موضوع را واکاوی کنند. هرچند در این مقالات، رویکرد پژوهشی برجسته‌تر است، تعداد آنها اندک و انگشت‌شمار است.

نگارنده ضمن ارج نهادن بر تمامی پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع مدنظر، که حاصل تلاش و کوشش پژوهشگران فارسی‌زبان در موضوعی است که بررسی آن با دشواری‌هایی همراه است، نکاتی را

برای توجه بیشتر به وضعیت زنان عرب پیشاسلامی ارائه می‌دهد تا شاید رهنمونی برای پژوهشگران آینده باشد که قصد تحقیق در موضوع مربوطه را دارند. هرچند بررسی مواردی که به آنها اشاره خواهد شد، نیازمند اثر پژوهشی مستقلی است، به اقتضای مقاله پیش رو، کلیت آنها مطرح می‌شود و پژوهشگران علاقه‌مند، مختارند تا با استفاده از طرح موضوع و معرفی متغیرها، تحقیقات و پژوهش‌های مستقلی را در این زمینه انجام دهند.

ورود به بحث زنان و مسائل مربوط به آنان در جامعه عرب قبل از اسلام، بدون توجه به نسبت‌سنجی میان شرایط زیست‌محیطی با وضعیت معیشتی و همچنین فرهنگ و سنت‌های اجتماعی حاکم بر قبایل عرب در نواحی مختلف، ناقص خواهد بود؛ زیرا اختیارات و محدودیت‌های زنان، میزان برخورداری آنان از حقوق انسانی، اجتماعی و اقتصادی، — یا به عبارتی حقوق شهروندی که امروزه در زیست‌مدنی درخور توجه است — در همه مناطق و نواحی یکسان نبوده است. تفاوت‌های موجود هم در مناطق سه‌گانه شمال، جنوب و حجاز و هم در منطقه حجاز — که محل ظهور اسلام بود —، میان قبایل بدوی و حضری و حتی میان قبایل حضری چون مکه و یثرب، وجود داشت.

در تفاوت‌های منطقه‌ای، وضعیت زنان عرب قبل از اسلام در مناطق شمالی و جنوبی با منطقه حجاز مقایسه‌شدنی نیست. در این مناطق، تا حدود زیادی شرایط مناسب برای رشد اجتماعی و حتی سیاسی زنان مهیا بود؛ به گونه‌ای که آنان با توجه به توانمندی‌های فردی، می‌توانستند به سطوح بالای

قدرت دست یابند که نمونه آن در ملکه سبا و تدمر مشاهده می‌شود. بررسی بسترهای زیستی، ریشه‌های تمدنی و حتی زیست شهری، به‌خصوص در مناطق جنوبی که سطح تفکر جامعه را درباره زنان ارتقا داده بود، می‌تواند از متغیرهای بررسی‌شده در این زمینه باشد. این در حالی است که در منطقه حجاز، وضعیت متفاوت بود و زنان به‌صورت مستقیم شانس برای ورود به عرصه قدرت پیدا نمی‌کردند. البته زنانی مانند هند، همسر ابوسفیان بودند که بر مردان صاحب قدرت اثر می‌گذاشتند، ولی خود به‌صورت مستقیم صاحب قدرت نمی‌شدند. با وجود این، همه زنان منطقه حجاز، قدرت و آزادی عمل یکسانی نداشتند. علت این مسئله بیش از هر چیز، در ساختار اجتماعی جامعه جست‌وجو می‌شود.

ساختار اجتماعی جامعه عرب، به‌خصوص در منطقه حجاز، از نوعی رده‌بندی اجتماعی متأثر از عوامل قدرت، ثروت و اعتبار برخوردار بود. چنین وضعیتی باعث می‌شد زنان در لایه‌های مختلف اجتماع، سطوح متفاوتی از آزادی، اختیار و یا محدودیت را داشته باشند؛ به گونه‌ای که تضعیف حقوق انسانی زن در امر ازدواج و طلاق، که مورد اذعان بیشتر مقالات فارسی بوده است، برای همه زنان به‌صورت یکسان نبود. زنان رده‌بالای اجتماع، نه تنها حق انتخاب همسر را داشتند، حق طلاق را هم از همسرانشان می‌گرفتند (ابن هشام، بی تا: ۱/۱۳۷). سلمی، همسر هاشم بن عبدمناف^۱ و هند، همسر ابوسفیان از جمله زنانی بودند که از این حق برخوردار شدند. هند به‌صراحت به پدرش اعلام کرد که در امر انتخاب همسر، اختیار خود را دارد و پدر هم این حق

که این زن در میان قبیله خود داشت، شوهر اختیار نکرد تا اینکه با او شرط کردند که اختیار طلاق با خودش باشد و هرگاه مایل نبود با مردی زندگی کند، از او جدا شود.

۱. سلمی، همسر هاشم بن عبدمناف، از جمله زنانی بود که قبلاً به ازدواج احیحه ابن جلاح درآمده بود و از او پسری داشت. پس از جدایی از او، به همسری هاشم درآمد. در ابتدا به‌واسطه عزت و مقامی

را برای او محفوظ داشت (ابن سعد: ۱۸۷/۸). موارد متعدد دیگری وجود دارد که اگر دخترانی رفتار همسرانشان را نمی‌پسندیدند، آنها را ترک می‌کردند. در کتاب *عصر جاهلی*، نکات ارزنده‌ای در این باره بیان شده است (ضیف، ۱۹۶۰: ۸۴).

این موارد و نمونه‌های متعدد دیگری چون نفوذ زنان در قبیله (که حتی نام قبیله از آنها گرفته می‌شد و البته برخی مقالات فارسی هم آنها را بررسی کرده‌اند) نشان می‌دهد که نباید در بحث وضعیت زنان در جامعه عرب قبل از اسلام، نتایج به دست آمده از وضعیت اسفبار زنان را به کل منطقه و همه قبایل تعمیم داد و جامعه عرب قبل از اسلام را یک جامعه زن‌ستیز معرفی کرد، بلکه باید تفاوت‌های موجود را هم در مناطق و نواحی مختلف و هم در لایه‌های اجتماع، مدنظر قرار داد.

شرایط زیست‌محیطی، متغیر دیگری است که بر وضعیت زنان عرب پیشاسلامی اثرگذار است و باید به آن توجه شود. شرایط زیست‌محیطی بادیه با مناطق حضری یکسان نبود. در مناطق بدوی، به‌خصوص محدوده نجد، دره‌ها و تپه‌هایی از سنگ‌های آهکی و گاه ماسه‌ای وجود داشت و از کمبود آب رنج می‌برد. در این ناحیه، رویش و رشد گیاهان ماندگار نبود و سریع از بین می‌رفت؛ به همین سبب، برخی جغرافیادانان نجد را به سرزمین خشک و سخت توصیف کرده‌اند (ابوالفدا، ۲۰۰۷: ۱۰۹-۱۱۰؛ علی، ۱۹۹۳: ۱۵۷/۱-۱۵۸). آب باران نیز که اساس حیات ساکنان این نواحی بود، به‌سرعت در زمین ماسه‌ای فرومی‌رفت و تنها قسمت‌هایی برای مدتی باقی می‌ماند که چاه‌ها و دارات^۱ در آنها وجود داشت (ابن فقیه همدانی، ۱۴۱۶: ۹۰؛ ابن منظور، بی تا: ۴/

۲۹۶). وجود چنین شرایطی، محدودیت‌های جغرافیایی و اقلیمی را برای تهیه مواد غذایی وجود می‌آورد که نیاز اولیه ساکنان این نواحی بود. با نگاهی به نوع مواد غذایی ساکنان بادیه، که برخی منابع تاریخی به آن اشاره کرده‌اند، مشخص می‌شود مواد اصلی غذایی آنان، مرتبط با شرایط زیست‌محیطی‌شان بوده است؛ چنان‌که مسعودی با نقل اخباری از ملاقات یکی از خطیبان عرب با خسروانوشیروان، غذای صحرانشینان را «شیر»، «نبید» و «خرما» معرفی کرده است (مسعودی، ۱۴۰۹: ۹۸/۲). در پژوهشی دیگر درباره وضعیت معیشت اعراب بدوی، ارکان غذایی رایج در میان آنان، که اشراف و بزرگان نیز از آنها استفاده می‌کردند، «خرما»، «شیر»، «شبر»، «آرد»، «جو»، «گندم»، «پیه گداخته حیوانات»، «کشک و لبنیات» دانسته شده است (علی، ۱۹۹۳: ۷/ ۵۷۵).

اساس مواد غذایی ساکنان بادیه با شرایط زیست‌محیطی و میزان آب و مرتع برای دام بستگی داشت. در صورت کمبود و ناتوانی در تهیه آنها، زد و خوردهای قبیله‌ای به وقوع می‌پیوست. در چنین شرایطی، اهمیت نیروی ذکور برای حفظ بقای قوم و قبیله دوچندان می‌شد؛ زیرا با برخورداری از قوای جسمانی هم می‌توانست نیروی مؤثری باشد و هم در صورت شکست، ننگ اسارتی را که برای زنان بود، برای قبیله ایجاد نمی‌کرد.

در مناطق حضری هم، مشکل تأمین مواد غذایی تا قبل از رواج سفرهای تجاری زیاد بود. هرچند میزان سختی و خشونت طبیعت در همه قسمت‌ها یکسان نبود، هرچه به سمت تهامه و سواحل دریای سرخ نزدیک‌تر می‌شدند، شرایط زیست‌محیطی برای تأمین

۱. ریگزارهای سفید دایره‌ای‌شکل که شکافی دایره‌وار در میانه آن قرار دارد و عمدتاً برای کشاورزی از آنها استفاده می‌شد.

وضعیت زن در جامعه عرب پیشاسلامی و حتی حضور فعال او را در جامعه ارائه شود.

متغیر دیگری که در بحث وضعیت زنان عرب پیشاسلامی بررسی شدنی است، شرایط فکری و فرهنگی موجود در منطقه حجاز است. البته باید به تفاوت‌های فکری و فرهنگی موجود میان قبایل بدوی و حضری و قبایل حضری با همدیگر هم توجه کرد. به نظر می‌رسد در قبایل بدوی، نگاه حیثیتی به زن وجود داشته است و چه بسا برای یک عرب متعصب، غیرت مردانه به حساب می‌آمد. این تفکر در نوع رفتار با زنان دیده می‌شد. مواردی چون پرده‌نشینی دختران — به نشانه حجب و حیا — توجه به عفت و رعایت مسائل اخلاقی، ننگ اسارت زنان و... که بیشتر در بادیه وجود داشته است، حاکی از این نوع نگاه به زنان است؛ به همین سبب هم در اشعار ادبی برخی شعرای بدوی عرب، رعایت اصول اخلاقی به وسیله زنان یا همسران، از اهمیت بالایی برخوردار بود و ستایش می‌شد (اصفهانی، ۱۴۱۵: ۱۲۲/۲۱-۱۲۳)۲. البته این طرز تفکر را ابن خلدون (۱۴۰۸) هم یادآور شده و اذعان کرده است که بادیه‌نشینان از صفات بدی دورترند که در نتیجه فزونی عادات ناپسند و زشت است. در این صورت نمی‌توان وجود نمونه‌هایی از فحشا و رذایل اخلاقی را در جامعه عرب، به کل جامعه تعمیم داد و تصویری خلاف واقع

مواد اولیه غذایی در محیط فراهم‌تر می‌شد؛ اما همواره بحث تأمین معیشت به‌عنوان دغدغه اصلی مردم حجاز مطرح می‌شد. وجود چشمه‌ها، زمین مستعد کشت، آب مناسب — هرچند از طریق چاه — وجود داشت. در بخش‌های کوهستانی و پرآب حجاز، از جمله کوه رضوی، باعث شد محصولات باغی و زراعی کشت شود (صبری پاشا، ۱۳۸۲: ۵۴). آب‌هایی که از کوه رضوی سرازیر می‌شد، در مسیر باعث رویش گیاهان خوراکی از جمله قَرَط^۱، به مقدار فراوان شد. علاوه بر آن، برخی میوه‌ها و گیاهان به عمل می‌آمدند که مصرف خوراکی داشتند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۳۷). وجود وادی‌ها، به‌خصوص در یثرب هم، نقش مهمی در کشت محصولات کشاورزی داشت و باعث تولید و عرضه این محصولات به جامعه می‌شد (ابن شبه نمیری بصری، ۱۴۱۰: ۱/۱۶۶). با رونق گرفتن تجارت و بازرگانی و امکان تعامل فرامرزی، مشکلات غذایی در بیشتر مناطق کمتر شد و حتی زنان شانس بیشتری برای فعالیت در عرصه اقتصادی پیدا می‌کردند (عباسی‌مقدم و مشهدی علیپور، ۱۳۸۹: ۱۹۵-۲۲۸). شواهد تاریخی مبنی بر فعالیت تجاری برخی زنان، مشاغلی چون فروش برخی کالاهای وارداتی و... نشان از فعالیت اقتصادی آنان دارد (طبری، ۱۳۸۷: ۲۸۰/۲-۲۸۲)؛ بنابراین چه بسا با بررسی این نوع متغیرهای اثرگذار بر وضعیت زنان، تصویر متفاوت تری از

شامگاهی را به همسایگان هدیه می‌برد و از سرزنش پاک است، حال آنکه بسیاری خاندان‌ها به ننگ آلوده‌اند. هماره سرش پایین است و گویی روی زمین دنبال چیزی می‌گردد و اگر چیزی پرسند، کوتاه جواب می‌دهد. هرچه داستان زنان هست، نام امیمه به پاکدامنی و حرمت می‌رود، نه اینکه ننگ شوهر باشد و چون شوی عصرگاهان به خانه رسد، به کانون سعادت و شادی باز آمده و هرگز از زن نپرسد امروز کجا بوده‌ای؟» (ضیف، ۱۹۶۰: ۸۵).

۱. قَرَط - قرض، درخت صمغ عربی است که به نام افاقیا نیز خوانده می‌شود و آن، غیر از افاقای معمولی است (معین).

۲. شسنفری، یکی از شعرای مشهور عرب قبل از اسلام، در ابیاتی به تمجید از نوع پوشش و حجب و حیای همسرش پرداخته است و او را به سبب این ویژگی ستوده است. ترجمه این اشعار به شرح زیر است:

«مرا پسند افتاد و شیفته کرده است، چون مقنعه‌اش هنگام راه رفتن، از رخ نمی‌افتد و این سو و آن سو را نمی‌نگرد. هنگام تنگیابی، شیر

از زن عرب پیشاسلامی را ارائه کرد.

نتیجه

منطقه حجاز پس از ظهور اسلام در دوره گذار از پیشاسلامی به پساسلامی قرار گرفت و تحولاتی در زمینه‌های مختلف در آنجا اتفاق افتاد. بررسی وقایع و رخداد‌های قبل از اسلام، از جمله بحث زنان به سبب اینکه بیشتر مواد تاریخی آنها در دوره اسلامی و حتی متأثر از نگرش دینی مورخان ثبت شده است، با دشواری‌هایی همراه است و امکان ارائه تصویری منطبق بر واقعیت‌های موجود در آن جامعه را کم‌رنگ کرده است؛ به همین سبب، بیشتر فضای آموزه‌های دینی از وضعیت زن در جامعه عرب پیشاسلامی ناظر بر دخترکشی (زنده به گور کردن)، یا بروز غضب و ناراحتی در زمان تولد دختر بر آثار پژوهشی حکم فرماست. درست است که این موارد در جامعه عرب وجود داشته و قرآن هم به آنها اشاره کرده است، اما نمی‌توان به کل جامعه تعمیمشان داد؛ به همین سبب استناد بسیاری از پژوهشگران به این موارد، باعث شده است تا شرایطی از وضعیت زن در جامعه عرب قبل از اسلام ارائه شود که بیشتر ناظر بر خشونت علیه زنان، نگاه ابزاری و جنسی به زن، پایمال‌شدن حقوق انسانی زنان، نداشتن آزادی و اختیار عمل در امر ازدواج و طلاق، تنوع ازدواج‌ها و طلاق هاست.... با وجود تلاش برخی دیگر از پژوهشگران برای بررسی وجوه کمتر شناخته شده از وضعیت زن عرب قبل از اسلام که در مقوله‌هایی چون پاک‌دامنی و عفت، رعایت اصول اخلاقی، کُنیه برخی پدران به نام دختران، اختیار برخی زنان در امر ازدواج و طلاق، مشورت با زنان و... نمایان است، نگرش غالب، ارائه همان وجه منفی از وضعیت زن در این دوره است. در مقابل هم، دوره اسلامی را احیاگر و اصلاحگر وضعیت زنان در ابعاد مختلف دانسته‌اند؛ بنابراین رویکردهای کلیشه‌ای و نگاه سیاه و سفیدی

تفاوت‌های فکری و فرهنگی موجود میان قبایل حضری، از دیگر متغیرهای اثرگذار بر تفاوت وضعیت زنان در منطقه حجاز است. مهم‌ترین این تفاوت‌ها میان ساکنان یثرب و مکه مشاهده می‌شود. بیشتر ساکنان عرب یثرب را قبایل اوس و خزرج تشکیل می‌دادند که از اعراب جنوبی با پیشینه فرهنگی و تمدنی بودند.

این سابقه تمدنی که باعث آزادی عمل و اختیارات بیشتر زنان یثرب نسبت به دیگر مناطق حجاز شده بود — گفته شده است که بزرگان و رؤسای قبایل حمیر در تولد دخترانشان برای آنان تدارک ویژه‌ای می‌دیدند، حتی قصر مخصوص را برای آنان می‌ساختند (آلوسی بغدادی، ۲۰۰۹: ۲۶/۲) — بر نوع نگاه افراد به زن، اثر گذاشت؛ به گونه‌ای که پس از مهاجرت مسلمانان مکه به یثرب، یکی از نگرانی‌های برخی مردان مهاجر، تأثیرگذاری آزادی و اختیارات زنان یثرب بر زنان مکی بود. آنان در این باره نه تنها به پیامبر (ص) شکایت می‌کردند، تلاش داشتند زنان خود را نیز از فعالیت‌های اجتماعی منع کنند (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۱۴۶/۸؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۲۰۱/۷؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۴ / ۳۶۴). به نظر می‌رسد این تفاوت‌ها هم میان نواحی بدوی و حضری و هم درون قبایل هر ناحیه، باعث نگاه دوگانه به زن در عرب پیشاسلامی شده و در مقالات فارسی، بررسی شده است. هرچند این دوگانه در ظاهر، تصویری متناقض از زن عرب پیشاسلامی را نشان می‌دهد که از یک طرف حقوق انسانی او پایمال می‌شود و از طرفی دیگر در جامعه فعالیت می‌کند، اما نشان از تفاوت‌های فکری و فرهنگی موجود در منطقه حجاز است که بررسی آن به صورت دقیق و با تبیین تاریخی، نیازمند پژوهشی مستقل با ارائه شواهد و استنادات تاریخی است.

به دوره قبل و بعد از اسلام، شناخت کمتر به تفاوت های زیست محیطی و فرهنگی حاکم بر مناطق جزیره العرب، ضعف استفاده از روش های علمی و... هم از موارد مهمی اند که بر این دست از پژوهش ها، اثر گذاشته اند. نکته دیگر، کم توجهی پژوهشگران به پیشینه یابی و نقد پیشینه هاست؛ به گونه ای که مفاهیم و مقوله های پرتکرار در مقالات متقدم و متأخر، به فراوانی به چشم می خورد. در صورتی که اگر اصول پیشینه نویسی رعایت می شد، مقالات متأخر می بایست یافته جدید تری را نسبت به مقالات متقدم ارائه می دادند. این امر یکی از جدی ترین آسیب ها در پژوهش های فارسی، به خصوص در موضوع زنان عرب پیش از اسلام است.

آنچه در مقاله پیش رو، در تحلیل انتقادی از آثار بررسی شده مدنظر قرار گرفت، تأکید بر توجه به نسبت میان شرایط زیست محیطی و تفاوت های فرهنگی موجود در میان قبایل، با وضعیت زن عرب پیشاسلامی است که نشان می دهد زنان هم محدودیت ها و ممانعت هایی در حقوق فردی و اجتماعی داشته و هم در مواردی، از آزادی و اختیار نسبی برخوردار بوده اند. چه بسا بررسی این موارد، به دور از پیش داوری ها و تعصبات دینی، زوایای دیگری از وضعیت زن عرب پیشاسلامی را نمایان کند.

منابع و مأخذ

ابن اثیر (۱۴۰۹)، *اسد الغابه فی معرفه الصحابه*، بیروت: دار الفکر.
ابن حجر عسقلانی (۱۴۱۵)، *الاصابه فی تمییز الصحابه*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
ابن خلدون (۱۴۰۸)، *مقدمه ابن خلدون*، بیروت: دارالفکر.
ابن سعد (۱۴۱۰)، *طبقات الکبری*، بیروت: دارالکتب

العلمیه.

ابن شبه نمیری بصری، عمر (۱۴۱۰)، *تاریخ المدینه المنوره*، قم: دارالفکر.

ابن فقیه همدانی، احمد بن محمد (۱۴۱۶)، *البلدان*، بیروت: عالم الکتب.

ابن منظور (بی تا)، *لسان العرب*، بیروت: دارالفکر.

ابن هشام (بی تا)، *السیره النبویه*، بیروت: دارالمعرفه.
ابوالفدا، اسماعیل بن علی (۲۰۰۷)، *تقویم البلدان*، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیه.

استراوس، انسلم، کوربین، جولیت (۱۳۹۸)، *مبانی پژوهش کیفی فنون و مراحل تولید نظریه*، زمینه ای، ترجمه: ابراهیم افشار، تهران: نشر نی.

اسدی، علی (۱۳۸۹)، «جاهلیت یک سرشت نه دوره ای گذرا»، *مطالعات اسلامی: علوم قرآن و حدیث*، (۸۴/۳)، ۹-۳۰.

اصفهان، ابوالفرج (۱۴۱۵)، *اللاغانی*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

آرام، محمدرضا، رجبی دوانی، محمدحسین، مهدوی زادگان، داوود (۱۴۰۰)، «سیر تحول نهاد خانواده از دوران جاهلیت تا دوران امیرالمؤمنین»، *نشریه علمی فرهنگی - تربیتی زنان و خانواده*، (۵۷)، ۱۲۷-۱۵۵.

آلوسی بغدادی، محمد (۲۰۰۹)، *بلوغ العرب فی معرفه احوال العرب*، قاهره: دارالکتب المصری.

باردن، لورنس (۱۳۷۵)، *تحلیل محتوا*، ترجمه: ملیحه آشتیانی، محمد یمینی دوزی. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

پروین، جلیل، نوری خسروشاهی، پریا، مهدوی راد، محمدعلی، صفری، علی (۱۴۰۰)، «مطالعه تطبیقی طلاق در فرهنگ جاهلیت و قرآن با تکیه بر بسترهای معرفتی»، *پژوهش نامه قرآن و حدیث*، (۲۸)، ۴۵-۷۳.

- پیرمردیان، مصطفی، اصلاحی، متین‌السادات و مهشیدالسادات (۱۳۹۴)، «مقایسه وضعیت زن در دوره جاهلیت و بعد از اسلام»، فصلنامه تاریخ نو، (۱۱)، ۸۰-۵۵.
- پیشوایی، مهدی و فریده (۱۳۸۹)، «گونه‌های طلاق در جاهلیت و تحول نظام طلاق جاهلی با ظهور اسلام»، تاریخ در آینه پژوهش، (۳)، ۷۴-۴۹.
- حسینی، اکرم‌السادات و گل‌پور، رضا (۱۳۷۷)، «نمایی از مظلومیت زن در جاهلیت قدیم و جاهلیت مدرن»، مطالعات راهبردی زنان، (۲)، ۷۳-۵۸.
- حیدرنیا، محسن، شادمان، مسعود (۱۳۹۲)، «بررسی تاریخی وضعیت اجتماعی زنان در جزیره‌العرب تا سال ۶۰۰ میلادی»، فصلنامه مسکویه، (۲۷)، ۸۹-۱۰۲.
- رضایی، غلامعباس (۱۳۷۸)، «زن در جاهلیت عرب»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۱۳-۱۲۶.
- روح‌اللهی امیری، زهرا (۱۳۸۷)، «تحول تطور جایگاه زن در جزیره‌العرب»، ظهور، (۲)، ۶۹-۳۴.
- زینلی، آزاده، راعی، مسعود، عامری‌نیا، محمدباقر (۱۳۹۵)، «سیری در باب نفقه زنان از عصر جاهلیت تا اسلام»، علوم انسانی اسلامی، (۱۲)، ۲۷۱-۲۸۷.
- شاه‌سنایی، محمدرضا (۱۳۹۸)، «اختلاط مردان و زنان در عصر جاهلیت و صدر اسلام»، مطالعات قرآن و حدیث سفینه، (۶۳)، ۱۲۵-۸۸.
- شاه سنایی، محمدرضا، طباطبایی، محمدکاظم (۱۳۹۶)، «بررسی نظریه حجاب حداقلی درباره وضعیت پوشش در عصر جاهلیت و صدر اسلام»، پژوهش‌های تاریخی، (۳۴)، ۱۰۴-۸۹.
- شبستری، معصومه (۱۳۷۷)، «نگاهی گذرا به تصویر زن در غزل جاهلی»، نگاه حوزه مهر، (۴۳ و ۴۴)، ۱۲-۱۵.
- شیخ، رضا (۱۳۹۷)، «جایگاه زن در پیش و پس از اسلام»، فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی، (۳)، ۹۴-۱۰۴.
- صبری پاشا، ایوب (۱۳۸۲)، مرآة الحرمین، تهران: میراث مکتوب.
- صحرائی سرمزده، فاطمه (۱۳۹۹)، «تصویر عفت و پاکی شعر جاهلی»، دو فصلنامه علمی-تخصصی پژوهش در آموزش زبان و ادبیات عرب، (۲)، ۲۰۳-۲۲۸.
- ضیف، شوقی (۱۹۶۰)، العصر الجاهلی، مصر: دارالمعارف.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷)، تاریخ الطبری، بیروت: دارالتراث.
- طیب‌نیا، محمدرضا، موحد، عبدالعزیز، غفارپور، بختیار (۱۳۹۸)، «بررسی پدیده و ناد در جامعه عرب قبل از اسلام»، ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، (۳)، ۵۲۴-۵۳۴.
- عباسی مقدم، مصطفی و مشهدی‌علیپور، مریم (۱۳۸۹)، «مشارکت سیاسی و اجتماعی زنان در دوران جاهلیت»، فصلنامه تاریخ اسلام، (۴۱ و ۴۲)، ۱۹۵-۲۲۸.
- علی، جواد (۱۹۹۳)، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بغداد: جامعه بغداد علی التشر.
- فرع شیرازی، سید حیدر (۱۳۹۴)، «تصویر زن «مخدره» (پرده‌نشین) در ادبیات جاهلی»، مطالعات جنسیت و خانواده، (۴)، ۶۴-۳۹.
- فلاح، امیر، میرحسینی، صفیه (۱۳۸۹)، «شیوه‌های مبارزه پیامبر(ص) با فرهنگ زن‌ستیزی در عصر جاهلی»، پژوهش‌نامه علوم و معارف قرآن، (۶)، ۵۴-۷۱.
- قاسمی حامد، مرتضی (۱۳۹۲)، «نگاهی به آداب و رسوم دوره جاهلیت از منظر قرآن و تاریخ»، حبل‌المتین، سال ۲ (۳ و ۴)، ۷۴-۹۲.

«نگاهی دوباره به ویژگی های زن در عصر جاهلیت»، فصلنامه علمی-ترویجی بانوان شیعه، (۲۳)، ۸-۳۶.

مهریزی، مهدی، مشهدی علیپور، مریم (۱۳۹۱)، «تحلیل قرآنی و تاریخی بر دخترکشی در دوره جاهلیت»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، (۲)، ۱۶۷-۱۹۱.

نصیری، محمد، زارعکار، حسین (۱۳۹۶)، «تحلیل جامعه‌شناسی مسئله زنده به گور کردن دختران در جزیره العرب عصر جاهلی»، مجله پژوهش‌های تاریخ ایران و اسلام، (۲)، ۱۹۷-۲۱۴.

هولستی، ال (۱۳۷۳)، تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه: نادر سالارزاده امیری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.

الهوئی نظری، زهرا (۱۳۸۳)، «بازگشت سنن جاهلی در دوران پس از پیامبر و نقش آن در تحول منزلت زن»، فصلنامه علمی-پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، (۵۱)، ۳۹-۵۴.

Abasimoghadam, M., & Mashhadialipour. M. (2010). Political and social participation of women during Jahiliyyah. *Islamic History Quarterly*, 41-42, 195-228. <https://ensani.ir/fa/article/245049/> [In Persian]

Abu al-Fida', I. (2007). *Taqwim al-Buldan*. Qahirah: Maktabet al- Thaqafat al- Diniyeh. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/10096/>

Alhooii Nazari, Z. (2004). The return of Jahili traditions in the era after the Prophet and its role in the evolution of women's status. *Al-Zahra University Scientific Research Quarterly Journal of Human Sciences*, 51, 39-54. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/145238/> [In Persian]

Ali, J. (1993). *Al- Mofasal Fi Tarikh Al-Arab Ghabl Al- Eslam*. Baghdad: Jameat al-Nashar. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/10322/>

Alusi al-Baghdadi, M. (2009). *Bulugh Al-arab Fi Ma'rifat Ahwal Al-'Arab*. Qahirah: Dar

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳)، آثارالعباد و اخبارالعباد، میرزا جهانگیر قاجار، تهران: امیرکبیر.

کرپندورف، کلوس (۱۳۹۱)، تحلیل محتوای مبانی روش‌شناسی، ترجمه: هوشنگ نایی، تهران: نشر نی.

مبلغ، محمدحسین (۱۳۸۰)، «بررسی تطبیقی زن در نگاه جاهلیت ادیان؛ اسلام و فمینیسم»، پژوهش‌های قرآنی، (۲۷)، ۱۹۴-۲۲۳.

محمدپور، مهین (۱۳۸۵)، «زن در میان دو جاهلیت»، فرهنگ پویا، (۱)، ۵۲-۵۵.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۴۰۹)، مروج الذهب و معادن الجواهر، قم: دار الهجره.

مشهدی علی‌پور، مریم (۱۳۹۱)، «بررسی تطبیقی جایگاه مادر در فرهنگ جاهلی و اسلامی»، تاریخ در آینه پژوهش، (۲)، ۹۹-۱۱۸.

معموری، علی، خوش‌سخن مظفر، زهرا (۱۳۸۹)، «بررسی تاریخی زن در جاهلیت و قرآن با توجه به آیه ضرب»، پژوهش‌نامه علوم و معارف قرآن کریم، (۶)، ۸۸-۹۴.

مقدم متقی، امیر (۱۳۹۸)، «حیا و عفاف در عصر جاهلی»، فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه، (۶۳)، ۴۰-۶۶.

ملک‌زاده، فهیمه، محسنی، بیتا (۱۳۹۷)، «جایگاه حقوقی زن در عصر جاهلیت»، مجله نامه الهیات، (۴۳)، ۹۹-۱۲۰.

منتظری مقدم، حامد (۱۳۸۴)، «گونه‌های ازدواج در عصر جاهلی»، تاریخ در آینه پژوهش، (۸)، ۱۲۷-۱۵۶.

مهریزی، مهدی، مشهدی علیپور، مریم (۱۳۹۰)، «تحلیلی نو بر ازدواج و طلاق در جاهلیت»، سخن تاریخ، (۱۵)، ۷۷-۱۰۲.

مهریزی، مهدی، مشهدی علیپور، مریم (۱۳۸۹)،

- women's oppression in ancient and modern Jahiliyyah. *Women's Strategic Studies Journal*, 2, 58-73. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/85462/> [In Persian].
- Ibn al-Faqih al-Hamadani, A. (1995). *Ibuldan*. Beirut: Alam al-Kutub. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/2214/>
- Ibn Athir, A. (1988). *O'sd al-Qabeh Fi Marefat al-Sahabeh*. Beirut: Dar al-Fikr. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/18829/>
- Ibn Hajar al-Asqalani, A. (1994). *al-Isaba fi tamyiz al-Sahaba*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/18483/>
- Ibn Hisam, A. (n. d.). *Al-Sirat al-Nabavia*. Beirut: Dar al-Ma'rifah. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/2363/>
- Ibn Khaldun, A. (n.d.). *Kitab al-'Ibar*. Beirut: Dar al-Fikr. Retrieved from: <https://persianpdf.com/book/>
- Ibn Manzoor, M. (n.d.). *Lesan al-Arab*. Beirut: Dar al-Fikr. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/2090/>
- Ibn Sa'd, M. (1989). *Ṭabaqat al-Kubra*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/2365/>
- Ibn Shabeh Namiri Basri, U. (1989). *Tarikh al-Madinah al Munawarah*. Qom: Dar al-Fikr. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/2225/>
- Işfahani, A. (1994). *Kitab al-Aghani*. Beirut: Dar al-'Ihya al-Turath al-Arabi. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/74585/>
- Krippendorff, K. (2012). *Content analysis an introduction to the methodology*. Translated by Hooshank Naybi. Tehran: Ney Publication.
- Mahrizi, M., & Mashhadialipour, M. (2010). A new analysis on marriage and divorce in Jahiliyyah. *Shokhan Tarikh*, 15, 77-102. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/303511/> [In Persian].
- Mahrizi, M., & Mashhadialipour, M. (2010). A new look at the characteristics of women in the Jahiliyyah. *Scientific Quarterly Journal of Promotion of Shia Women*, 23, 8-36. Retrieved from: <https://www.magiran.com/paper/927106/> [In Persian]
- Mahrizi, M., & Mashhadialipour, M. (2012). Qur'anic and historical analysis of girl killing in the Jahiliyyah. *Quran and Hadith Science Research*, 2, 167-191. Retrieved from: <https://www.noorlib.ir/en/book/info/28784/>
- Al-Kitab Mesri. Retrieved from: <https://www.noorlib.ir/en/book/info/28784/>
- Aram, M., Rajabi Davani, M., & ahdavizadegan, D. (2021). The change of the family from the Pre-Islamic Era to the time of Amir al-Mo'menin (AS). *Journal of Women and Families Cultural-Educational*, 16(57), 127-155. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/485735/> [In Persian].
- Asadi, A. (2010). Paganism: A Disposition, not a transitory stage. *Journal of Quran and Hadith Sciences*, 3, 9-30. Retrieved from: https://jquran.um.ac.ir/article_25881.html [In Persian].
- Astraus, A., & Gorbin, J. (2019). *Basics of Qualitative Research: Techniques and procedures for Grounded Theory*. Translated by Ibrahim Afshar. Tehran: Ney Publication.
- Bardin, L. (1996). *L'analyse de contenu*. Translated by Mohammad Yamini and Maliheh Ashtiani. Tehran: Shahid Beheshti University Press.
- Falah, A., & Mirhosseini, S. (2010). The Prophet's ways of fighting against misogynistic culture in the Jahiliyyah. *Research Journal of Quranic Sciences and Education*, 6, 54-71. Retrieved from: https://ensani.ir/file/download/article/2012_1209085353-9422-10.pdf [In Persian].
- Far' Shirazi, Sh. (2015). The image of the virtuous woman in the Jahiliyyah literature. *The Bi-quarterly Journal of Gender and Family Studies*, 4, 39-64. Retrieved from: <https://www.magiran.com/paper/2213232/> [In Persian].
- Ghasemihamed, M. (2013). A look at the customs of the Jahiliyyah from the perspective of the Qur'an and history. *Habl Al-Matin*, 3-4, 74-92. Retrieved from: https://ensani.ir/file/download/article/2016_0306144557-10029-101.pdf [In Persian].
- Hidarneya, M., & Shademan, M. (2013). A historical study of the social status of women in the Arabian Peninsula until 600 AD. *Ibn Miskawayh*, 27, 89-102. Retrieved from: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1485830/> [In Persian].
- Holsti, O. R. (1994). *Content analysis for the social sciences and humanities*. Translated by Nadereh Salarzadeh Amiri. Tehran: Allameh Tabatabaei University Press.
- Hosseini, A., & Golpur, R. (1998). A view of

- <https://ensani.ir/fa/article/378570/> [In Persian].
- Parvin, J., Nori Khosroshahi, P., Mahdavi Rad, M. A., & Safari, A. (2021). A comparative study of divorce in the culture of Jahiliyyah and the Quran based on epistemological contexts. *Pazhouhesh Name-ye Quran va Hadith*, 28, 45-73. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/452656/> [In Persian].
- Pirmoradian, M., Eslahi, M., & Eslahi, M. (2015). Comparing the status of women in the Jahiliyyah and after Islam. *New History*, 11, 55-88. Retrieved from: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1291266/> [In Persian].
- Pishvae, M., & Pishvae, F. (2010). Types of divorce in Jahiliyyah and the evolution of the Jahili divorce system with the advent of Islam. *Journal of History in the Mirror of Research*, 3, 49-74. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/306245/> [In Persian].
- Qazwini, Z. B. M. (1994). *Athar al-bilad wa-akhbar al-ibad*. Translated by Mirza Jahangir Ghajar. Tehran: Amirkabir Publication. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/10722/>
- Reza, S. (2018). The status of women before and after Islam. *Social Science Studies Quarterly*, 3, 94-104. Retrieved from: <https://civilica.com/doc/815254/> [In Persian].
- Rezaee, Gh. (1999). Women of Arab Jahiliyyah. *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences*, 113-126 [In Persian].
- Rohelahi Amiri, Z. (2008). The evolution of the status of women in the Arabian Peninsula. *Islamic Research Paper on Women and Family*, 2, 34-69. Retrieved from: <https://www.magiran.com/paper/777503/> [In Persian].
- Sabri Pasha, A. (2003). *Merat al-haramin*. Tehran: Miras Maktoob Publication. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/70859/>
- Sahraie, F. (2020). Manifestation of woman's decency in poems of Jahiliyyah. *Two Scientific Quarterly Specialized Research in Teaching Arabic Language and Literature*, 2, 203-228. Retrieved from: https://journals.cfu.ac.ir/article_1461.html [In Persian].
- Shabestari, M. (1998). A brief look at the image of a woman in Jahiliyyah Ghazal. *Negah* from: https://tqh.alzahra.ac.ir/article_3333.html [In Persian].
- Malekzadeh, F., & Mohseni, B. (2018). The legal position of women in the Jahiliyyah. *Journal of Theology*, 43, 99-120. Retrieved from: https://jt.ntb.iau.ir/article_665424.html [In Persian].
- Mamouri, A., & Khoshshokhan, Z. (2010). Historical investigation of women in Jahiliyyah and the Qur'an according to the Zarb verse. *The Sciences and Teachings of the Holy Quran*, 6, 88-94. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/299692/> [In Persian].
- Mashhadialipour, M. (2012). A comparative study of the position of mother in Jahili and Islamic culture. *Journal of History in the Mirror of Research*, 2, 99-118. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/325566/> [In Persian].
- Mas'udi, A. B. H. (1988). *Kitab Muruj al-Dhahab wa-Ma'adin al-Jawhar*. Qom: Dar al-Hajreh. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/2370/>
- Moballeq, M. H. (2001). A comparative study looking at women in Jahiliyyah religions Islam and feminism. *Journal of Quranic Researches*, 27, 194-223. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/135144/> [In Persian].
- Moghadammotaghi, A. (2010). Modesty and chastity in the Jahiliyyah. *Quarterly Journal of Qur'an and Hadith Studies of Safina*, 63, 40-66. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/417133/> [In Persian].
- Mohammadpour, M. (2006). Woman between two Jahiliyyah. *Farhang Poya*, 1, 52-55. Retrieved from: <http://puya.nashriyat.ir/node/492> [In Persian].
- Montazeri Moghadam, H. (2005). Types of marriage in the Jahiliyyah. *Journal of History in the Mirror of Research*, 8, 127-156. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/46078/> [In Persian].
- Nasiri, M., & Zarekar, H. (2017). Sociological analysis of the problem of the burial of live infant girls on the Arabian Peninsula in the Jahiliyyah Era. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 20, 197-214. Retrieved from:

- Hoze Meher Journal*, 43-44, 12-15. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/307449/> [In Persian].
- Shahsanaiee, M. R., & Tabatabaei M. K. (2017). Investigating the theory of minimal hijab about coverage in the Jahiliyyah and the Early Islam. *Journal of Historical Research*, 34, 89-104. Retrieved from: https://jhr.ui.ac.ir/article_21777.html [In Persian].
- Shahsanaiee, M. R. (2019). The mixing of men and women in the Jahiliyyah and Early Islam. *Studies of the Qur'an and Hadith of Safina*, 63, 88-125. Retrieved from: <http://safinahmagazine.ir/article-1-91-fa.html> [In Persian].
- Tabari, M. B. J. (1999). *Tarikh Tabari*. Beirut: Dar al-Turath. Retrieved from: <https://kaffeketab.ir/>
- Tabibnia, M. R., Movahed, A., & Pourbakhtiar Gh. (2019). The causes and motives of Voad in the era of Jahiliyyah. *Iranian Political Sociology Monthly*, 3, 524-534. Retrieved from: https://jou.spsiran.ir/article_158344.html [In Persian].
- Zaif, S. (1960). *Al-Asr al-Jaheli*. Egypt: Dar al-Maarif. Retrieved from: <https://noorlib.ir/en/book/info/79624/>
- Zainali, A., Raee, M., & Amerneya, M. B. (2016). A survey about women's alimony from the Jahiliyyah to Islam. *Journal of Islamic Humanities*, 12, 271-287. Retrieved from: <https://elmnet.ir/article/20613210-81971/> [In Persian].